

УДК 930.1 [94 (477),1939/1945]": 32

Політизація історичної пам'яті про Другу світову війну

Ярослав Потапенко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і культури України
Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету
ім. Григорія Сковороди

У статті аналізуються особливості політизації та міфологізації „українського виміру” Другої світової війни.

Ключові слова: політизація, Друга світова війна, моделі пам'яті, історична пам'ять.

The process of politicization and mythologization of historical memory about „Ukrainian dimension” of Second World War is analyzed in this article.

Keywords: politicization, Second World War, models of memory, historical memory.

Нині ми стали свідками ситуації, коли Україна болісно й дуже повільно звільняється з-під впливу імперсько-колоніальних російсько-радянських ментальних матриць і стереотипів та шукає перспективних векторів свого геополітично-цивілізаційного розвитку. Одним з головних аспектів на цьому шляху має стати вироблення „проекту модерності” (проекту побудови нації в Україні), все ще не зреалізованого в нашій країні [6, с. 22]. Потужний вплив російсько-радянських ідеологічних штампів на український інформаційний простір суттєво ускладнює інтеграцію його до транснаціонального мультикультуралізованого й глобалізованого світу.

Вже класичним стало твердження П. Коннертона: контроль над пам'яттю суспільства великою мірою обумовлює соціальний лад та ієрархію влади, є питанням кардинальної політичної влади. Наше сьогодні ми сприймаємо в залежності від „різних версій минулого, до яких ми зможемо прив'язати цей теперішній момент” [7, с. 16]. Відтак

саме тому образи минулого зазвичай використовуються для легітимації існуючого ладу.

Завдання утвердити модерну національну ідентичність, адекватну викликам часу, прямо пов'язане з потребою чітко окреслити бодай найзагальніші обриси нової політики пам'яті, незалежної від „радянського міфу”. Невизначеність представників вітчизняної політичної еліти щодо оптимальної моделі концептуального тлумачення національної історії пов'язана з тією прикрою особливістю, що Україна перейняла значну частину імперської російсько-радянської соціокультурної спадщини (історію, менталітет, правосвідомість, самоідентифікацію) і водночас прагне утвердитися в якості самостійного гравця на „великій шахівниці” світової політики. Як слушно зазначає М. Рябчук, в країні фактично співіснують дві нації, кожна з яких має цілком різні історичні наративи, уявлення про минуле, бачення майбутнього, власні пантеони героїв. Боротьба цих двох ідентичностей (умовно кваліфікованих як „советсько-малоросійська” й „українська”) іноді потрактовується як „холодна громадянська війна”, конкуренція двох діаметрально протилежних систем цінностей, ідеологічне протиборство на рівні „незавершеної національно-визвольної війни” есхатологічного масштабу [11, с. 165 - 167].

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості міфологізації подій історії Другої світової війни, пов'язаних з Україною, як засобу й технології сучасної політичної боротьби. Ця мета конкретизується дослідницькими завданнями: опрацювати наукову й науково-публіцистичну літературу, присвячену задекларованій проблематиці; виявити причини інтенсивної політизації й міфологізації „українського виміру” Другої світової війни; запропонувати на підставі міждисциплінарного підходу власне бачення можливих наслідків вищевказаних процесів.

Проблема створення політичних міфів у царині української історії періоду Другої світової війни вже стала предметом цікавих наукових розробок і жвавих політичних дискусій. Насамперед слід виділити дослідження М. Рябчука, С. Грабовського, В. Гриневича, Р. Кабачія, О. Зайцева, В. В'ятровича, С. Біленького, І. Южновського, В. Скуратівського, Т. Возняка, А. Портнова, К. Бондаренка, О. Добжанської, В. Кулика, З. Когути, І. Химки, Я. Грицака, Т. Снайдера, М. Ковалю, О. Мотиля. Багато цікавих висновків та ідей, пов'язаних з проблемою міфологізації подій радянсько-німецької війни 1941 - 1945 років, міститься в працях О. Хлевнюка, Н. Дейвіса, І. Захарчук, Д. Марплза, А. Рогінського, Л. Гудкова, К. Шлегеля, Ю. Кислої, Н. Бекус, В. Короля, Р. Пайра, М. Фовлера, Я. Музиченко, А. Бацкокова, В. Корбута, Д. Арель. Проте слід зазначити, що незреалізованим залишається завдання комплексного, інтегрованого осмислення проблеми в інтердисциплінарному ключі, що органічно поєднав би напрацювання в галузі політології, культурології, теорії комунікації, конфліктології,

історії ідей, політичної історії та інших соціогуманітарних дисциплін. С. Біленький стверджує, що зміни в історичній свідомості й пам'яті вторинні щодо змін ключових тенденцій сучасного соціуму — образи минулого формуються переважно під впливом багатьох політичних, економічних і культурних чинників сьогодення [1, с. 16]. Двоїстість і парадоксальність офіційної політики пам'яті в незалежній Україні спричинена, на думку вченого, гібридною природою її державно-політичного режиму, що постав як органічне продовження „засадничо неправової криптосовєтської держави”, як наслідок ситуаційного компромісу між вчорашніми ворогами — комуністами-номенклатурниками й націонал-демократами [11, с. 167]. Українське суспільство — посттоталітарне, постгеноцидне й постколоніальне — в подібній перспективі приречене ще довго бути гібридно-амбівалентним на всіх рівнях — економічному, інституційно-правовому, символічно-дискурсивному, соціокультурному тощо.

Для представників вітчизняного політичного істеблїшменту однією з улюблених технологій є перманентна експлуатація історичних суперечностей з метою утримання провідних позицій заради того, аби замаскувати інституційну тяглість „криптосовєтського” режиму (термін М. Рябчука) „шантажистської держави”. Ідентична амбівалентність, ґрунтована на „гібридній” політиці пам'яті про радянське минуле, була важливою маніпулятивною стратегією кучмізму, котра дозволяла колишньому Президентові утримувати політичних опонентів у підконтрольному й маргінальному стані [12, с. 24].

Політика пам'яті в Україні здебільшого експлуатується для поглиблення суспільної дезорієнтації та аномії, шантажування політичних союзників і дискредитації опонентів [11, с. 171]. Маємо справу з „бомбою сповільненої дії”, адже гострі проблеми націє- і державотворення, національної легітимзації української влади (як на міжнародному, так і на внутрішньому рівнях — у свідомості великої частини українців), все ще не вирішено, не знято з порядку денного реальної загрози провалу „українського проекту”. В реаліях 2010 року не видається, на жаль, переконливою теза, висловлена В. Гриневичем п'ять років тому: прихильники радянських міфів уже програли битву за історичну пам'ять нового покоління, адже на нових підручниках (позбавлених цих міфів) виховано нову генерацію, котра і стала головним ресурсом „помаранчевої революції” [2, с. 8]. Нова концепція підручників з історії, запропонована міністром освіти і науки Д. Табачником, засвідчує, що констатувати масштабний відхід від радянської моделі пам'яті про війну ще дуже зарано. Культивування такої моделі небезпечно тим, що призводить до „розмивання” української політичної структури і створення можливостей для її інкорпорації у черговий російський проект на зразок „русского мира”, як стверджує Т. Возняк.

Тема війни, що її в СРСР кваліфікували як Велику Вітчизняну, була ключовою для формування спільної радянської ідентичності, моделі нового різновиду патріотизму й ідеологеми про морально-політичну єдність

„радянського народу”, керованого КПРС. Пам’ять про війну перетворено на потужний квазірелігійний культ в період застою 1970 - 1980-х років, що мав виконувати дві головні функції — легітимізувати централізовано-бюрократичний і репресивний державно-політичний режим і упокорено-пасивну соціальну структуру; перманентно доводити переваги комуністичного ладу (що „переміг фашистську чуму як загрозу людству”) над „ капіталізмом, що загниває”. Війна асоціювалася насамперед з Перемогою, оскільки навіть згадувати про трагічне фіаско початкового етапу категорично заборонялося. Перемога мислилася фундаментальним гіперсимволом, покликаним інтегрувати „нову історичну спільність”, цілковито в дуалістично-міфологічному сенсі трактувалася як тріумф Абсолютного Добра над Абсолютним Злом — тріумф, що мав безсумнівно гарантувати остаточну месіансько-есхатологічну перемогу Добра над залишками Зла (світовим капіталізмом). В Росії риторика Перемоги виконувала (і, схоже, й надалі виконує) функцію структурованого ідеологічного складника легітимації правлячого режиму [4, с. 12]. Сакралізація війни якнайкраще сприяла консервації брежнєвського режиму з виразними ознаками реабілітації Й. Сталіна, унеможлиблювала будь-які спроби раціонально осмислити минуле, створила враження солідарності народу з владою, виправдовувала „помилки” комуністичної влади в минулому, давала „карт бланш” на майбутнє.

Надзвичайно урочисте спільне святкування Дня Перемоги 2010 року В. Януковичем разом з російським колегою Д. Медведевим стало чітким політичним сигналом: Перемогу здобули лише завдяки спільним зусиллям; Перемога виправдовує всі „негаразди спільного минулого” як от колективізація, репресії, Голодомор, злидні й бідування народу; отже „російський вектор” зовнішньої політики має для України пріоритетне значення. Культивування тієї чи іншої „офіційної” інтерпретації пам’яті про війну потенційно здатне зробити цей феномен суспільно значимою, ключовою точкою відліку для розуміння минулого, сьогодення і формування державної стратегії на майбутнє (шляхом стереотипізування „колективного образу” війни). В цьому контексті доречно зазначити, що подібна політика вже активно реалізується в Білорусі, де, за словами А. Боцкокова, міф Великої Вітчизняної війни функціонує до сьогодні як база сучасної „державної ідеології” республіки. У білоруських вищах курс „Велика Вітчизняна війна радянського народу” замінив історію КПРС, як дисципліна „Основи ідеології Білоруської держави” замінила науковий комунізм, зазначає В. Пономарьов, посилаючись на праці Ю. Чавуса та В. Рубінчика.

Сьогодні в українському соціокультурному просторі розробляється кілька концептуальних підходів щодо українського виміру війни. Магістральні дискурси — це дискурси-антагоністи, котрі, досить умовно, можна пов’язати з Д. Табачником та В. В’ятровичем (їх ґрунтовне осмислення здійснив О. Зайцев, аналізуючи „війну міфів про війну” в

сучасній Україні [5]). Обидва ці підходи поєднує тоталітарно-одновимірний характер — типова ситуація, коли політико-ідеологічний вимір виявляється засадничим, і в результаті націоналістичний (антиколоніальний) дискурс генерує, структурує й репродукує образи минулого як дзеркальні антитези до образів дискурсу російсько-радянського (колоніального).

Осмисленню і висвітленню „українського виміру” Другої світової війни заважає цілий ряд чинників, здебільш цілковито суб'єктивного характеру. Складається враження, що вітчизняні топ-політики перейшли до активної фази неоголошеної „холодної війни” у царині історичної пам'яті. В. Ющенко, акцентуючи тему Голодомору як геноциду, а „радянської окупації” як головної його причини, сподівався, очевидно, у такий спосіб актуалізувати функцію символічного відмежування українства від рудиментів „радянщини”. Присвоєння С. Бандері званням Героя України, що на нього наважився Президент попри очікувану різку критику з боку Росії та Заходу, — останній (і в хронологічному, і в семантико-стилістичному сенсах) прояв стратегії радикального розриву з радянським минулим. Одним же з перших ритуально-символічних жестів В. Януковича після перемоги на президентських перегонах було зняття з офіційного президентського сайту сторінки про Голодомор і постанова Донецького суду про нелегітимність присвоєння високої відзнаки людині-символу націоналістичного руху (жодних сумнівів не викликає думка, ким було санкціоноване рішення „незалежної” інстанції).

Ми регулярно стаємо свідками того, як найрізноманітніші політичні сили намагаються виводити від суб'єктивно потрактованих сюжетів війни власну лінію легітимації, що може призвести до посилення позицій „ірраціонального фундаменталізму” в українській політиці. Пам'ять про війну, піддана міфо-символічній обробці, й сьогодні експлуатується задля обґрунтування підстав державно-патріотичного ентузіазму чи то в „радянськомі” чи то в „національно-свідомій” інтерпретації. Ритуалізований, „дистильований” очищений від „незручних моментів”, міф війни покликаний актуалізувати й пропагувати перманенту готовність громадян мобілізуватися за першим покликом влади на захист сакралізованих вартостей, сприймаючи цей поклик як власну внутрішню потребу. Доволі поширеною стала теза, що без історико-політичних міфів не будуватиметься й не утверджується жоден соціум, держава чи культура. Кожна національна спільнота випродуковує специфічно-неповторну міфо-символічну структуру задля підтримання свого існування у стабільній рівновазі та мобілізації на спільні дії (для досягнення солідарно визнаних стратегічних цілей та пріоритетів).

Проте в Україні двох останніх десятиліть спостерігаємо діаметрально протилежну ситуацію: історичні міфи, пов'язані з війною, не об'єднують, а тільки поглиблюють суспільний розкол. Нової, власне української концепції війни так і не створено, стара радянська виявляється дискредитованою з причини перевантаженості сфальсифікованими

сюжетами й тлумаченнями. На зміну радянським міфам приходять міфи націоналістичного гатунку, що механічно замінують „героїку Радянської Армії” „героїкою ОУН і УПА” не меншою мірою заполітизованою. Налякани перспективою „бандеризації” України, ветерани і представники проросійськи зорієнтованих кіл хаотично намагаються реабілітувати й консервативно утвердити радянську історичну пам’ять та ритуальну символіку. Цей процес нагадує замкнуте коло, „дурну безкінечність”, виходом з якої могла б стати лише чітка концепція формування національної ідентичності (в ситуації українського суспільно-політичного сьогодення неможлива априорі). „Битва міфів” вже традиційно експлуатується вітчизняними політиками всіх напрямів і генерацій задля відвернення уваги громадськості від нагальних соціально-економічних, демографічних та екологічних проблем, потенційно здатних збурити населення на масові акції й „битви” реальні.

О. Зайцев порушує дуже контрверсійне і, певною мірою, навіть провокаційне питання: чи має право називатися нацією спільнота, котра культивує взаємозаперечні історичні міфи [5, с. 16]. Ситуація драматизується ще й гостротою „мовного питання” в Україні, що колосально ускладнює й проблематизує можливість вироблення консенсусу щодо спільних символів, героїв і святинь (наявність яких О. Зайцев безапеляційно вважає **неодмінною** ознакою нації). Нам би хотілося відповісти на це запитання іншим: чи можна виробити єдину для нації концепцію уявлень про власну історію, ґрунтовану на уніфікованій, синхронізованій і стандартизованій „сітці” семантико-семіотичних конструктів, в добу постмодерну, коли фрагментарність, поліфонічність, інтертекстуальність, багатовекторність, частковість стають ключовими засадами нової „картини світу” й нової наукової парадигми? Чи не видається позиція цитованого вченого дещо рудиментарною на початку XXI століття, і чи взагалі потрібно створювати єдину систему спільних історичних міфів? Вважаємо, що в умовах інформаційного суспільства, коли принцип субординованої ієрархії влади інтенсивно заміщується владними структурами мережевого типу; коли симулятивно-маніпулятивний характер будь-яких однобічних оцінок та інтерпретацій стає очевидним все більшій кількості громадян завдяки новим технологіям комунікації; коли ідеологізація історичних знань викликає все більшу відразу в представників молодого покоління, — в таких умовах намагатися будувати „спільні історичні міфи” непотрібно, неможливо й нерозумно.

В контексті зазначеного вище наважимося висловити припущення, що „советський” міф війни як виклик українській ідентичності може стати каталізатором націєтворчого (в модерному сенсі) процесу, особливо в умовах передбачуваного згорання демократичних процесів в Україні. Завдання інтелектуалів-суспільствознавців і гуманітаріїв — вироблення прийнятних для антагонізованих частин суспільства проектів нормалізації рецепцій спільного минулого, позбавлених пафосної риторики й ментальних

стереотипів. Не виключаємо вірогідності того, що „винайдення традиції” щодо потрактування війни (в дусі процесів, описаних Е. Гобсбаумом), вироблення єдиної структури „церемоній вшанування пам'яті” (механізм яких відтворив П. Коннертон), легітимізовані й медіально та фінансово проінвестовані владою, здатні сформувати нову ідентичність як систему хисткої лояльності до певних державно-політичних структур та соціокультурних модусів. Ця нова „уявлена спільнота” (в сенсі концепції Б. Андерсона), сконструйована ЗМІ, белетристикою, системою освіти, навколополітичною демагогією, „ритуалами пам'яті”, символіко-ідеологічною топонімікою, може або засвоїти магістральні матриці й коди „влади/знання” (в фукольдіанському розумінні), або навпаки – неочікувано випродукувати власний контрдискурс як дзеркальне відображення модусів сприйняття, що нав'язуються.

Припущення щодо вірогідності останнього варіанту ґрунтується на малодослідженості, нерозумінні й непередбачуваності психічних і соціальних процесів, що їх здатні спричинити ЗМІ (зокрема, Інтернет). У цьому контексті доречно пригадати концепцію М. Маклюєна: історія формується новими комунікативними технологіями, вплив яких змінює не лише думки, але й чуттєві пропорції, форми сприйняття — послідовно і без спротиву; ми стаємо тим, що привертає й захоплює нашу увагу, проте ключовою ознакою нашого часу (інформаційного суспільства) стає відразу до зразків і способів мислення, що насаджуються [8, с. 8 - 23].

Інформування суспільства про „білі плями” вітчизняної історії, за словами відомого вченого, збурило серйозні зміни в суспільній свідомості наприкінці 1980-х років, підірвало довіру до комуністичної влади, радикалізувало динаміку змін політичних поглядів від критики ідеології та практики сталінізму до визнання ідей української незалежності. Все це виявилось надто неочікуваним [2, с. 5]. І для номенклатурників, і для опозиції, і для аналітиків, і, зрештою, для всього соціуму.

Деполітизація пам'яті про війну — необхідна умова для того, аби раціоналізувати своє минуле й сьогодення, аби позбутися одного з ключових механізмів застарілої традиціоналістської соціальної структури, котра демонструє хронічну неспроможність до модернізації, реформування й адекватної добі глобалізації функціональної диференціації.

Вищенаведені міркування спонукають нас до цілого ряду висновків, принципово відкритих до дискусії і критичної рецепції як з боку фахівців, так і з боку широкої громадськості, зацікавленої соціогуманітарною проблематикою.

В ситуації „незавершеності українського національного проекту” (Г. Касьянов) політизація пам'яті про війну, подолання радянських міфів шляхом продукування націоналістичних контрміфів виявляється край непродуктивною стратегією. В процесі „боїв за історію” представники національно свідомих кіл здебільшого опиняються у програвшій ситуації: виправдовуючи „своїх” (С. Бандеру, Р. Шухевича, ОУН, УПА)

і демонізуючи все пов'язане з радянським режимом, вони піддаються на інтелектуальні провокації своїх ідейно-політичних опонентів, котрим блискуче вдається прийом маргіналізації й радикалізації суперника як найефективніший засіб його примітивізації, дискредитації й підсумкової нейтралізації. Сакралізація новітнього „іконостасу” мучеників-борців за волю, семантично підсилена гіпертрофовано-затемненими „образами ворога”, відгонить збаналізованим пафосом бездумної „гльорифікації”, комплексами-неврозами колоніальних психотравм і забобонів „оборонної свідомості”. Ця обставина спричиняє відхід інтелектуалів від воєнної проблематики й дискредитацію (ідейну та політичну) всього українського проекту, застиглого в ситуації механічної перестановки різновекторних шаблонів замість їх кваліфікованого переосмислення.

Дисфункціональність державних і недорозвиненість суспільних інституцій в Україні схиляє до думки, що фахові дискусії істориків і офіційна позиція влади щодо проблематики Другої світової війни ще дуже довго залишатимуться „паралельними прямими”, котрі, як відомо, не перетинаються.

Чи можливе вироблення прийняттого для обох сторін-антагоністів варіанту розуміння й інтерпретації „українського виміру” війни (вписаного, до того ж, і в європейський контекст)? Але тоді невідворотно постане потреба замовчування цілого ряду проблемних, „незручних аспектів”. Чи можливе перенесення акцентів із зображення вини (чужої) та жертвовності й героїзму (своїх) на моменти співпраці, взаємодії, взаєморозуміння та співстраждання в традиції толерантно-європейського людиноспівіснування (коли інший сприймається не як ворог, а як побратим по стражданню)? Але як бути з догматичною, квазірелігійною вірою опонентів в істинність власного „образу війни”? Чи можливе віднайдення нового концептуального інструментарію, здатного допомогти в переосмисленні спірних питань, їх „деміфологізації”? Але вже не перший рік над цією проблемою працює велика кількість фахівців-соціогуманітаріїв, чудово обізнаних з тонкощами як постмодерної, так і постнекласичної парадигми і методології. Чи можливо подолати „терор Історії” (вислів П. Рікера), коли вона повсякчас демонструє свою тотальну присутність в бутті сучасному?

Ці та багато інших питань, схоже, ще довго не даватимуть спокою політологам, історикам, соціологам, небайдужим до національного майбутнього інтелектуалам. Пошук відповідей на них потребує активізації міждисциплінарних досліджень візій минулого, історії ідей і концептів, історії пам'яті з метою гармонізації вітчизняного суспільно-політичного буття на підставі толерантного взаєморозуміння (навіть коли виробити спільну концепцію національної ідентичності так і не вдасться).

На нашу думку, продуктивним напрямом подальших досліджень особливостей формування й політизації пам'яті про війну міг би стати аналіз цього феномена крізь призму теоретичних розробок М. Фуко, П.

Коннертона, Е. Гобсбаума, М. Маклюєна. Вплив ЗМІ на „політику пам'яті” в Україні, функціонування та структуризація пов'язаних з війною „церемоній вшанування пам'яті” також видаються недостатньо вивченими, проте доволі цікавими й актуальними аспектами задекларованої проблематики.

Література:

1. **Біленький С.** Минуле як утеча від сучасного / С. Біленький // Критика. — 2005. — №5. — С. 16 - 17.
2. **Гриневич В.** Міт війни та війна мітів / В. Гриневич / Критика. — 2005. — №5. — С. 2 - 8.
3. **Грицак Я.** Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак — К.: Грані-Т, 2008.
4. **Гудков Л.** „Пам'ять” про війну та масова ідентичність росіян / Л. Гудков // Критика. — 2005. — №5. — С. 11 - 15.
5. **Зайцев О.** Війна мітів про війну в сучасній Україні / О. Зайцев // Критика. — 2010. — №3 - 4. — С. 16 - 17.
6. **Касьянов Г.** Deja Vu! / Г. Касьянов // Критика. - 2007. — №3. — С. 22 - 23.
7. **Коннертон П.** Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. — К.: Ніка — Центр, 2004.
8. **Маклюєн М.** Понимание Медиа: Внешнее расширение человека / М. Маклюєн. — М.: „КАНОН-пресс-Ц”, 2003.
9. **Портнов А.** Контекстуалізація Степана Бандери / А. Портнов // Критика. — 2010. — №3 - 4. — С. 14.
10. **Рябчук М.** Нотатки на полях дискурсивних битв / М. Рябчук // Критика. — 2008. — №1 - 2. — С. 12 - 15.
11. **Рябчук М.** Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки / М. Рябчук. — К.: „К.І.С.”, 2009.
12. **Швед П.** Парадокси постколоніального виміру / П. Швед // Критика. — 2005. — №5. — С. 21 - 24.